

אַרְשֵׁת

ספר שנה לחקר הספר העברי

ד

בעריכת

נפתלי בן-מנחם · יצחק רפאל

הכרוז הראשון של חברת מקיצי נרדמים

מאת

ג. קרסל

הוצאת מוסד הרב קוק · ירושלים תשכ"ו

הכרוז הראשון של חברת „מקיצי נרדמים“

מאת

ג. קרסל

דומני שעדיין לא נחקרה כל צרכה תופעה זו בתולדות „חכמת ישראל“ — הלהיטות היתירה, הממוזגת ברוב התלהבות, לגילויים של כתבי־יד בגנוי הספריות בעולם, שנתגלתה ברוב עצמת ממדיה במאה התשע־עשרה ועברה בירושה אלינו עד ימינו אלה. קשה לומר שהיתה בכך יד ל„רעב“ לחומר חדש, שהרי אנו בימינו יודעים, שחומר לא פחות חשוב היה גנוז ועדיין גנוז בדבריי־דפוס. ברם שרשיה של תופעה זו אינם, כאמור, מעניינינו הפעם, אלא חלקה המצער של התופעה עצמה: ייסודן של חברות במגמה מיוחדת לשם הוצאתם לאור של כתבי־יד גנוזים ועלומים.

המצוי למשל אצל ספרות „חכמת ישראל“ במחצית הראשונה של המאה התשע־עשרה יודע, שכל עיקרה היא אם לא מהדורתם של כתבי־יד עתיקים הרי מחקרים עליהם, לרבות ההתאוננות המתמדת שאין בידי המחבר או החוקר להוציא לאור כתב־יד יקר וגנוז זה. פזמון זה כמעט שנעשה שגור ובייחוד בכתבי־העת. טול, למשל, המוסף־הספרותי ל־Orient של פירסט ותבחין, שכל עצמו של „מוסף“ זה (Literaturblatt des Orients) מוקדש בעיקרו לחקר החומר הגנוז בכתובים. ואכן, לא מעט מחומר זה פורסם שם, ולו גם בקטעי־קטעים, שהרי היריעה של אותו „מוסף“ היתה מצומצמת למדי. הדברים אמורים כמובן בגרמניה, החממה למחקרים מסוג זה במחצית הראשונה של המאה התשע־עשרה. ברם אף כאן שותפו כנודע חוקרים מאירופה המזרחית ודבריהם ניתרגמו מעברית לגרמנית ביד רחבה (רצ״ה חיות, יהודה ברש, שי״ר, יה״ש ואחרים).

להתלהבות זו, שבה נדבקו גדולים וטובים, של עיסוק בחיפוש ובחיפושם של כתבי־יד והוצאתם לאור, נתלוותה גם המגמה האחרת: פופולאריזאציה של המחקרים והבאת סיכומיהם לרבים. דבר אחרון זה אף הוא הורתו וגידולו בגרמניה. „חכמת ישראל“ זו שבמערב היתה כנודע (ודבר זה מעולם לא העלימו בעלי ה„חכמה“) בבחינת כלי־נשק אקטואלי ביותר למאבק של יהדות המערב על זכויותיה וקיומה המכובד בגולה. מה הגרמנים מוציאים ממכמניהם בעבר את כל שכיות החמדה שלהם להנאת הרבים, אף אנו כך. החלוץ בקנה־מידה גדול היה מי שהיה חלוץ גם בתחום האחר, העיתונות היהודית הגרמנית המוקדשת לבעיות היום, חברה, ספרות ישראל וכו', לודוויג פיליפסון.

פיליפסון הקים בשנת 1837 את שבועונו Allgemeine Zeitung des Judentums, שבמשך עשרות בשנים הפך עיתון מרכזי של יהדות הריפורמה מזה ושל „חכמת ישראל“ עממית פופולארית מזה. כשרונות האיש הגיעו בקושי לדרגה בינונית. ברם

הוא היה רב־פעלים בהקמת העיתון והפיכתו לאכסניה מרכזית של יהדות גרמניה הליבראלית ובכמה מפעלים ספרותיים־מדעיים אחרים. עיתונו של פיליפסון משופע היה בחדשות היום, פובליציסטיקה וכל שאר המדורים הרגילים בעיתון. הוא השכיל ליתן בו בשפע רב גם חומר על נושאים יהודיים בצורות נאותות, החל בדרך של מחקר עד הרצאת־דברים פופולארית ללא העומס של דקדוקי־חקר. בעיקר עשה פיליפסון בתחום הספרות היפה, היינו: שירים, סיפורים, מחזות וכו' על נושאים יהודיים, היסטוריים וכו' (הוא עצמו תרם הרבה לכך וסיפוריו זכו לתרגומים מרובים לעברית במשך עשרות בשנים ובמترגמים גם נחום סוקולוב).

הצלחתו זו של פיליפסון בעיתונו הביאה אותו לרעיון של ייסוד חברה ספרותית לשם הוצאתם של ספרים על נושאים יהודיים. הצעה מפורטת בנידון זה פרסם כבר בשנות 1843—1844.¹ הצעה מפורטת זו, בצירוף תקנון בן סעיפים מרובים, מדברת בפרסום ספרים וקונטרסים שנושאים יהודי ואילו התחומים מתפלגים לתיאולוגיה, היסטוריה, ספרות, בלשנות, מדע, בלטריסטיקה, ועוד, ועוד. ההצעה, ככל שעוררה הדים מרובים ונענו להן בין השאר גבריאל ריסר, אלברט כהן ואחרים,² לא יצאה לפועל. ברם פיליפסון לא נרתע מכשלונו זה וחזר שנית לתכנית־הצעתו זו. וטעם מיוחד היה לו לפיליפסון להעלות הצעתו שנית. בשנת 1854 הוקם בית המדרש לרבנים בברסלוי, המוסד שאת עיקריו ויסודותיו שירטטו פיליפסון ואברהם גייגר בשנות 1836—1837. אך בית־מדרש זה לא קיבל את הכיוון הריפורמי הקיצוני של שניים אלה ונמסר לר' זכריה פראנקל. במשנה מרץ חזר אפוא פיליפסון להצעתו בדבר חברה להוצאת ספרים. הפעם הצליח וכך הוקם המוסד שנקרא בקיצור Literaturverein ובשמו המלא: Institut zur Förderung der israelitischen Literatur, שבמשך שמונה־עשרה שנות קיומו (1856—1874) הוציא קרוב לשמונים ספר והיה גורם בעל השפעה מרובה במשך עשרות בשנים — וכפי שנראה בסמוך היה גם הגורם להקמתה של חברת „מקיצי נרדמים“.

במות פיליפסון (1889) אמר עליו נחום סוקולוב בהספדו: „הגדול במפעלי פיליפואהן הלא הוא — יסוד חברה למשען ספרות ישראל, חברה אשר עליה נוכל לאמר כי היא בראה את הספרות היהודית בשפת אשכנז“.³ ויפה אמר. כל הסוקר עתה פעולת ה־Literaturverein, שפיליפסון היה מייסדו ורוח החיה בו במשך כל שנות קיומו (השותפים האחרים בשנים הראשונות היו י"מ יוסט וא' ילינק. משמת יוסט בשנת 1860 ועם הליכתו של ילינק לווינה למלא את מקומו של מאנהיימר, בשנת 1865, מילאו את מקומם: לוי הארצפלד ומאיר אברהם גולדשמיט), ניצב לפניו מפעל־ספרותי, שמעטים כמותו ביהדות־המערב באותם ימים, אם להיקפו ואם לערכו הרם וחשיבותו ובעיקר מבחינת תפוצת הספרים בין המונים.

אין מענייננו כאן סקירת מפעלי ה־Literaturverein.⁴ אולם כל העוסק ב„מקיצי

1 Allgemeine Zeitung des Judentums (להלן: אצד"י), 1843, עמ' 334, 362, 438, 707; 1844, עמ' 87.

2 באוסף האבטוגראפים של ד"ר אברהם שרון בירושלים שמור כרוז גרמני באותיות עבריות בעניין ההצטרפות ל־Literaturverein זו ובראש החתומים עליו: אליעזר ליפמאן וילבערמאן.

3 הצפירה, 1889, גל' 285, עמ' 1172.

4 הדבר נעשה במאמר: פרק בתרבות ישראל במערב — תשעים שנה ל־Literaturverein הפועל הצעיר, שנה לט, תש"ו, גל' 37—38.

נרדמים“ חייב להודקק ל־ Literaturverein זה של פיליפסון, שזולתו ספק אם דבר זה היה יוצא לפועל. אך עד שאנו באים ל־„מקצי נרדמים“ עדיין בידינו פרק, השייד אף הוא לפריהיסטוריה של „מקצי נרדמים“.

אנו יודעים, שר' צבי הירש פיליפאוסקי, מתימטיקאי וחוקר שקוד כל ימיו על כתבי־יד עבריים גנוזים וכמוסים בספריות המערב, חלם אף הוא על חברה לשם הוצאתם של כתבי־יד אלה. בהומור רב, כדרכו, מספר ברל גאלדבערג (ב"ג) בביוגרפיה שלו „תולדות ר' צבי הירש פיליפאוסקי“⁵, על חברת „מעוררי ישנים“ שהקים פיליפאוסקי, שלמעשה „החבורה (כלומר החברה) הזאת לא היתה ולא נבראה אולם למשל בפיו היתה“⁶. ואף־על־פי־כן עיטר פיליפאוסקי את ספריו־מהדורותיו בחברה זו „מעוררי ישנים“⁷. ברם אפיניית היא לחברת פיליפאוסקי ול„מקצי נרדמים“ צורת העתקתן של רעיון מן המערב למזרח. במערב היתה הכוונה להוציא ספרים לעם ואילו בעברית, הוצאתם לאור של כתבי־יד גנוזים. הצד השווה שבחבורות אלו הוא רק קיבוץ החתומים. אולם מה שלא עלה בידי פיליפאוסקי עלה בידי אליעזר ליפמאן זילבערמאן⁷.

דמיון לא מעט בין זילבערמאן לפיליפסון. שניהם לא בלטו בכשרונותיהם. אולם שניהם ביצעו שני מפעלים מרובי ערך ואף קיימים לדורות. זילבערמאן הקים את העיתון העברי הראשון „המגיד“, שהיה דוגמת עיתונו של פיליפסון עיתון מרכזי כלל ישראלי וכן היה זילבערמאן אחד הראשונים שנענה להצעתו הראשונה של פיליפסון בדבר הקמת Literaturverein. לימים, עם ראשית הופעת „המגיד“ וראשית הופעת ספרי ה־ Literaturverein העיר זילבערמאן באחת מרשימותיו את הדברים, שיש בהם משום עולם ומלואו של איש־המזרח שהעברית היא לו כל עולמו: „בשנה העברה נתיסדה פה בארצנו⁸ חברה אחת בשם, איזראעליטישער ליטעראטורפעאריין, אבל לא, דער העברעאישען שפראכע... יודפסו ספרים אך מענינים הנוגעים ליהודים... כולם בלשון וכתב דייטש נכתבו“⁹.

בינתיים היה ה־ Literaturverein גם המעורר את יצחק אייזיק בן־יעקב להקמת מוסד דומה גם בעברית, שקרא לו „קרית ספר לחכמי ישראל“. בדרך זו נתפרסמו בבת אחת הכרוז של זילבערמאן וכרוזו של בן־יעקב, שנדפס ב־„הכרמל“¹⁰. תאריך כרוזו

5 בית אוצר הספרות, שנה א, מדור אוצר החכמה, עמ' 72—73.

6 על „מעוררי ישנים“ עיין עוד: אצד"י, 1851, עמ' 380; בן חנניה, שנה ט, עמ' 727 [נברשותי תכנית החברה: חברת מעוררי ישנים. שמעו רבני ארץ וחכמה וכו'. ד, 16 עמ'. 8. נדפסה בליפציג (1851). — בן־מנחם].

7 על זילבערמאן עיין: אנציקלופדיה של הציונות הדתית, כרך ב, עמ' 306—307.

8 ליק, מקום הופעת „המגיד“ היתה חלק מפרוסיה.

9 המגיד, שנה א, גל' 15, עמ' 58. למעשה תמך ה־ Literaturverein גם בהוצאתם של כמה ספרים עבריים, כגון: לקוטי קדמוניות של ר"ש פינסקער, „התחיה“ ו„כרם חמד“, מחברת ט, שהוציא שניאור זקס, ומהדורת ספר הרקמה של ב' גאלדבערג ואחרים.

10 חזר ונדפס ב„רשומות“, כרך א (אודיסה, תרע"ח), עמ' 319—322, בצירוף חליפת המכתבים בעניין זה, עלידי שמעון יהודה סטאניסלבסקי במאמרו: חומר לגסיונו של בן־יעקב לייסד הוצאת־ספרים עברית ברוסיה. ויש לתקן תאריך הפטירה של בן־יעקב, שם עמ' 318: במקום כב תמוז תרכ"ב — טו תמוז תרכ"ג, כפי שמצוי ב„מצרף לכסף“ וב„כנסת ישראל“ לרש"י פ"ן, עמ' 599.

של בן־יעקב הוא: כ"א אלול תרכ"א. וזה של זילבערמאן: בין כסה לעשור תרכ"ב. חליפת המכתבים של בן־יעקב מאלפת ביותר לאווירה שבה נוצרה חברת "מקיצי נרדמים" וכן על הנעשה מאחורי הקלעים.

שלא כזילבערמאן בן־יעקב מבחינת הכשרתו לעיסוק מעין זה, כגון הידורם של חיבורי ראשונים. בן־יעקב היה חכם מופלג, בעל נסיון בעבודה מעין זו והתבררה שתיכנון נועדה להרחיב ממדיה של פעולתו זו, "זה כשנתים ושלוש — כותב בן־יעקב במכתבו מאור ליום ו, ז מרחשוון תרכ"ב — עלה במחשבתי ליסד גם בארצנו עסק דפוס ספרים, כתבנית העסק אשר יסד הרב ד"ר פהיליפזאהן באשכנז בשם ליטעראטור־פעריין ומוסדותיו, כדרך האמור במודעה 'קול קורא' שלי הסגורה בזה. אבל ראיתי, כי כל זמן שהדפוס נתון לאיש אחד בחכירה¹¹ אין לחשוב להוציא הענין אל הפועל, מטעמים גלויים ונסתרים. ולכן החרשתי וזמותי כל עבר פי. עתה בקרוב קץ ימי חכירת הדפוס, ולפי הנשמע לא תוסיף עוד הממשלה למסור את הדפוס בחכירה לאיש אחד או לשנים בכל ארצנו, כי אם פתוח תפתח שערי דפוס לישראל בכמה ערים ולכל החפץ או לכמה וכמה דפוסיין, ערכתי את המודעה הזאת ושלחתי אותה לפני ראש השנה העבר להמגיד בליק ואחר כך להמליץ באודיסא ולהמבשר בלעמבערג להדפיסה ולהפיצה בישראל... ויהי בבוא המודעה שלי אל המגיד בליק קפץ והדפיס גם הוא מודעה כזאת, כנודע לך מסתמא, והשיב אלי את שלי ריקם".

המדובר כמובן ב"קול־קורא" זה של "מקיצי נרדמים", הנדפס עתה מחדש. אולם האמת ההיסטורית מחייבת להוסיף, שבן־יעקב לא דק. זילבערמאן לא יכול היה "לקפוץ ולהדפיס" את קול הקורא הזה תוך ימים ספורים בלבד, שהיה לו צורך לרכוש תחילה את לבותיהם של השנים האחרים השותפים לחתימה, ר' נתן אדלער מלונדון ור' יחיאל מיכל זק"ש מברלין. אף אתה למד מגוף הכרוז, שדבר זה לא נעשה תוך ימים מספר. מכאן, שזילבערמאן הגה רעיון זה — ויש לנו הוכחות לכך — ימים ושנים לפני כן. ואין בכך כלל מן הפלא, שמוסדו של פיליפסון השפיע בבת אחת על העוסקים בכך, לאמור, על בן־יעקב וזילבערמאן גם יחד.

ואף־על־פי־כן מוסיף בן־יעקב באותו מכתב: "ראיתי וקראתי ואמרתי אין דבר! אינהו בדידהו ואנן בדידן! גם לי גם לו רב יהיה! ואני יודע רוח דורשי ספרים בארצנו יותר ממנו, ותפארת וגאון בשמות תוארים חברה וראשי חברה גדולים וענקים לא יבנו את הבית, אם לא ידעו להפיק רצון החותמים בספרים טובים ומועילים ללמוד ולהתלמד מהם וכדומה, ועוד טעמים רבים אחרים. לא נבהלתי ממנו ולא נפלתי בעיני ומסרתי המודעה להדפיסה בהכרמל מס' 12, אשר מסתמא כבר בא גם היא לעירך וקראתה אותה".

יותר משאנו שומעים כאן אנו למדים ממכתב שני בנידון זה של בן־יעקב מיום ב חנוכה תרכ"ב: "ופן יקשה בעיניו דבר המגיד, אשר הקדימני בענין כזה ויסד חברת מקיצי נרדמים, להוציא כתיבי יד קדמונים לאור, תדע ידידי, כי באמת אנכי הקדמתי ושלחתי לו המודעה שלי בערב ראש השנה שעבר להדפיסה בהמגיד... והוא השיבה לי ריקם וכתב לגיסי כי מגויה וגמורה אצלו לעשות העסק הזה בעצמו ויצא תיכף

11 מזכרונות א"י פפירנא, שנדפסו באותו כרך של "רשומות" אנו למדים, שממשלת רוסיה סגרה את בתי־הדפוס העבריים הקטנים בערים שונות והעמידה את כולם על שנים בלבד — ואף אלה הוכחרו לכל המרבה במחירם. וכו בתחרות בני משפחת ראם ובני שפירא בסלאוויטא. בשל כך אף נאלצו בני שפירא להעביר את דפוסם מסלאוויטא לז'יטומיר.

במודעה [בדבר] מקיצי נרדמים שלו. ואני, בבוא דבריו, נבהלתי כמעט, אפס כי התאפקתי ודוממתי נפשי עד בוא דבריו וראיתי ואמרתי זאת לא זאת! אינהו בידידהו ואנן בידידן! והתפסתי גם את המודעה שלי. ותהלה לאל, כי בכל מקום אשר דבר המודעה שלי מגיע וקול הקורא נשמע בארצנו וחוזן לארצנו מצא עסק זה חן ושכל טוב בעיני אלהים ואדם, ורבים מחכמי הדור וגדוליהם בארצנו ובארץ אשכנז באו במכתבים אלי לחזק את ידי אל המלאכה, ורוח נדיבה תתמכם להכין את העסק ולסעדו בכל אשר תמצא ידם. וגדולי חכמי אשכנז בלייפציג¹² וברלין בחכמתם כי רבה התבוננו והבינו הדבר לאשורו ואמרו לשנינו כי טוב. ובכן שמו פדות והבדילו בינינו לעסוק כל אחד ואחד בשלו ולא יבוא איש בגבול רעהו לאמר: המגיד השליך נעלו על כתבי יד קדמונים ולהם נתן דין קדימה. הוא יעסוק בספרי קדומים (אלטע ליטעראטור) להוציא לאור כתבי יד ישנים, אשר לא נדפסו מעולם, לתועלת תפשי התורה וזקני החכמה, ובן-יעקב והנלוים עליו יתעסקו בספרי חכמה ומדע אשר בידינו, היקרים בערכם ובמצויאותם, להשתדל להדפיסם בהגהה טובה ומדויקת ועם הערות ותקונים מועילים, ובפרט ספרי קורות ישראל כמו: ספר הקבלה להראב"ד, ספר יוחסין, שלשלת הקבלה וסדר הדורות ודומיהם, שהם ראשית מקור לקורות עם ישראל, אפס כי משובשים הם וצריכים זקוק ותקון על-ידי הגהות והערות מועילות, ולהדפיס חבורי חכמי דורנו הגדולים אשר בכתבי יד ואין לאל ידם להוציאם לאור. והיו בן-יעקב והנלוים עליו לפקח על ספרי החדשים (נייע ליטעראטור) לתועלת לומדי ספר וצעירי צאן החכמה בפרט בארצנו רוסיא ופולין, הנצמדים עוד לשפת עברית ולומדים הכל מתוך ספרי ישראל. ובדרך זה שניהם [המגיד ובן-יעקב] יפיצו אור תורה וחכמה בישראל ושניהם כאחד טובים וברוך כבוד כל אחד ואחד ממקומו".

"ברגיל" הבליע זילבערמאן עקיצה על חשבון בן-יעקב ותכניתו במדור "תשובה כללית" שב"המגיד" (1861, גל' 49) ובעיקר נסוב הפולמוס, שכל עיקרו התנהל מאחורי הקלעים ובחליפות-מכתבים, בעניין: מי הקדים את מי. על כך מצוי בידינו מכתב מפורט ביותר של בן-יעקב לזילבערמאן (מראש חודש שבט תרכ"ב)¹³. בחריפות יתירה כותב בן-יעקב: "ישא נא מעלת הרב אם אוסיף עתה ואומר, כי שלח גם רסן הבושה מפניו ולא יבוש לרמוס אמת ברגליו נגד אלהים ואנשים! כי מי כמוהו יודע האמת בענין זה? ומי זולתו יודע, כי אנכי לא נכנסתי בגבולו ולא עברתי עליו את הדרך לא במעשה ולא במחשבה. כי הנה במעשה נודע למעלתו, כי אני הקדמתי לשלוח לו את המודעה שלי להדפיסה, בטרם ידעתי מה שבלבו, ואף במחשבה קדמתי לו ימים ושנים, כפי האמת. כי זה ג' וד' שנים עלה במחשבה לפני ליסד עסק זה בארצנו". כאן בא פירוט-תשובה לעקיצותיו של זילבערמאן באותה "תשובה כללית", שבכללן גם עקיצה על חשבון הספר "מאור עינים" שבן-יעקב הכריז על הוצאתו. "מעקמת שפתיו — כותב בן-יעקב — נראה, כי לא ישר בעיני מעלתו ספר מאור עינים לרבי עזריה מן האדומים, אשר בחרתי להדפיס. על זאת אשיב לו: כבר נאמר: כל דרך איש ישר בעיניו¹⁴. מעלתו יסד חברה ושבעה ראשי חברה להסכים על בחירת הספרים לדפוס וכל אלפי רבבות חתומים הם ונבות החברה, לכוף כאגמון ראשם ולקבל בנשיקת יד כל אשר יוציאו להם שבעת הראשים ויאמרו כי טוב הוא. ויכול

12 כאן גם יצאו ונדפסו או ספרי ה־ Literaturverein

13 בחליפת המכתבים הנוכחת בהערה 10, מס' ד.

14 על-פי משלי טו, ב: כל דרכי איש זך בעיניו.

להיות כי רוב החתומים בפתחם את הספר וראו כי חתום הוא לפניהם יקבו את יום בואם על החתום וצעקו: "רמיה היא!" — ובני-יעקב לא כן עשה. הוא יסד עסק פשוט בדרך מסחר, כי סוחר הוא מנעוריו ויודע בספרים ועסק ספרים יותר מחברת מעלתו ושבעת ראשיה. הוא מוציא את סחורתו החוצה וקורא: "טעמו וראו, בואו וקנו!" והיה כל החפץ ובא על החתום הוא המסכים ואשר לא יחפוץ בו לא הסכים עליו וחדל. ובדבר זה אלף חתומים הם אלף מסכימים אשר לא ינחמו על זאת.

מתוך כל זאת מסתבר פסוק-החתימה המצוי כבר בכרוז ראשון זה של "מקיצי נרדמים": "על כן הסירו כל קנאה ומשטמה מלבכם והביטו אך אל הדבר הטוב". וחזר פסוק זה כמה וכמה פעמים אחר כך. על זה כותב לו בני-יעקב: "אני לא נעלם ממני, כי אל חברת מקיצי נרדמים ינהרו ויבואו חתומים מכל אפסי ארץ... ובכל זאת ה' הוא היודע ועד, כי לא קנאתי ולא אקנא בכם. ונהפוך הוא, כי בכל לבי אברכם ותבענה שפתי תהלתם, מדעתי, כי יעשו טובה בישראל להקיץ הנרדמים ולהציל רוב פנינים ואבני חפץ משני כליון הומו... כה יעשה לי אלהים וכה יוסיף, אם יחר לי בשמעתי, שנאספו להם חתומים לרבבות, אם רק לי האלפים. ולא אשא עיני לאלפים דוקא, ובאמת גם אלף אחד רב לי".

כזה היה הרקע לכרוז הראשון של "מקיצי נרדמים". אך היה לו לרקע זה גם אפילו טראגי. בני-יעקב לא זכה, ש"קרית ספר" שלו תצא לדרך המלך אף על פי שהיו לתכנית זו סיכויים טובים. הוא לא הספיק להוציא אלא חלק אחד של "מאור עינים" (תרכ"ג) ובה בשנה נפטר. בחלק השלישי, "מצרף לכסף", שהוציא אד"ם הכהן (תרכ"ו), צורף מספד לבעל התכנית, יוזמה ומוציאה לפועל. ואילו חברת "מקיצי נרדמים", שלראשיה נצטרפו אחר-כך ראשי העוסקים ב"חכמת ישראל" במערב ובמזרח, יצאה לדרך המלך ובתרכ"ד התחילו יוצאים הספרים הראשונים.

ר' מיכל רבינוביץ ז"ל הביע לפני עשרים וחמש שנה¹⁵ את המשאלה, שמן הראוי להוציא "ספר יובל, המכיל תולדות החברה ותולדות אישי ישראל וגדוליו, מייסדי החברה ועומדים בראשה וכדומה". משאלה זו שלא נתקיימה במלאת שבעים וחמש שנה לחברה, מן הראוי שתוגשם עתה בשנת המאה לקיום החברה.

מקיצי נרדמים¹⁶

זה שנים רבות אשר רחש לבי דבר טוב לכבוד התורה והחכמה, לכבוד חכמינו וזקנינו ז"ל ולתועלת אחבי בכל הארצות, והוא ליסד חברה, להוציא לאור עולם כ"י הרבים היקרים והנחמדים מפז המונחים זה שנים רבות באוצרות ספרים הגדולים ולא נראו עוד בדפוס עד היום, וגם ספרים יקרי ערך אשר נדפסו רק פעם אחת ולא נמצא מהם עוד רק באוצרות ספרים, לחלקם בין אנשי החברה ולהפיצם בישראל במחיר קטן. אולם העבודה הגדולה והכבדה אשר עלי במ"ע המגיד היא לא נתנה אותי לעשות גם בדבר הזה כאשר עם לבבי, כי המלאכה רבה מאד מאד ואנכי לבדי הייתי אין איש אתי. וגם אחרי מציאת עזר כנגדי בידידי החכם כמ"ה דוד גארדאן הי"ו, רב היה עוד לשנינו לעשות ולתקן, למען יהיה המ"ע כלול בהדרו מבית ומחוץ.

15 במחברתו: רשימה ביבליוגרפית של ספרי חברת "מקיצי נרדמים" ליובל השבעים וחמש: תרכ"ג—תרכ"ח, עם סקירה כללית על תולדות החברה ופעולותיה (ירושלים תרצ"ח), עמ' 3. 16 המגיד, שנה ה', גל' 36 (ה תשרי תרכ"ב, 12.9.61); המבשר, שנה א', 1861, גל' 15, עמ' 116. ועי' עכשיו: חברת "מקיצי נרדמים" תרכ"ד—תשכ"ד, ירושלים תשכ"ד, במיוחד דברי אפרים א' אורבך.

ועתה אחרי כי בחמלת ד' עלי באתי עד הלום לשמוע משפט אחי החכמים הגדולים ומשפט רוב קוראי המגיד התמימים, כי ייטיב כעת את דרכו על הארץ, ואחרי אשר הניח לי ד' מעצבי ומרגזי אשר הכבידו אכפם עלי מאד ורוח לי מעט, עתה את נדרי אשלם נגדה נא לכל עמי ואת אשר נדבר מזה פעמים רבות בה מגיד¹⁷ אשמור ואקימה בעז'ה. במ"ע הזה יצאתי לכבוד השפה הקדושה להחיותה ולהרימה לתפארת, ולתועלת אחב"י החיים אתנו פה, ועתה נפשי אותה לעשות דבר גם לכבוד התורה והחכמה בפרט, ולגמול חסד גם עם המתים להחיותם, כמאמרם ז"ל: צדיקים אפילו במיתתן קרואים חיים. והנה בהיותי בראשית ימי הקיץ הזה בעיר בערלין דברתי עם הרב ה"ג החכם ד"ר יחיאל מיכל זאקס הי"ו ובמרוצת הדברים עוררני הרב החכם הזה ליסד חברה כזו. בשמעתי דבריו כי נעמו ויוצאים מקירות לבו, אז הגדתי לו שזה שנים רבות אני חושב לעשות כדבר הזה. ויוסף הרב החכם לעוררני בחזקה ויאמר, כי עתה הגיעה העת לעשות בזה, ונתרצה להיות אחד מראשי החברה והבטיח לכתוב גם אל כבוד הרב ה"ג החכם כמ"ה נתן אדלער הי"ו בלאנדאן ולדבר אל לבו כי יהיה גם הוא מראשי החברה; בימים האלה הודיע לי גם הרב החכם הנ"ל את רצונו. כתבתי עוד לאיזה אנשי שם חכמי הדור, אשר ידעתי שבטח יבואו גם המה לעזרתנו בדבר הגדול הזה להיות מראשי החברה, ובקרוב אודיע גם את שמם ברבים. ולמען לא יתאחר הדבר הטוב הזה עוד ימים רבים, הננו אנחנו ח"מ באים היום להשמיע לאחב"י בכל הארצות כי יסדנו חברה בשם: מקצי נרדמים ומטרתה הראשונה:

(א) להוציא לאור כ"י היקרים המונחים באוצרות ספרים ולא ראו עוד הדפוס מעולם ובפרט מחכמי ספרד ז"ל הנודעים לשם ולתהלה בתורה וחכמה וי"א¹⁸ הברורה, ולחלק הס' האלה בקרב אנשי החברה הזאת.

(ב) אם ירחיב ד' לנו ויגדל מספר בעלי החברה נדפיס גם ספרים יקרי ערך אשר כבר נדפסו אבל יקרים המה במציאות.

(ג) ואם חפץ ד' זה בידינו יצליח ונוכל להקיץ הנרדמים, אז נשית לבנו גם לכ"י של חכמי לב החיים אתנו פה. ואולם הקדימה תמיד לכ"י הישנים כנ"ל.

והנה ידענו כי ימצאו אנשים אשר יאמרו: הלא רבים המה כעת בתי הדפוס בארצות וכבר החלו האנשים להדפיס גם כ"י ישנים וגם ס' היקרים במציאות, ומה לנו לחברה כזו. להאומרים כן נשיב בקצרה: המדפיסים ידפיסו לרוב רק ספרים אשר ידי כל אדם ממשמשין בהם — והאנשים אשר נסו להוציא לאור כ"י ישנים לא ראו בטובה בעמלם, כי הקונים מעטים ומוכרחים המה להגדיל המחיר ובכל זאת יעמלו לריק ובהלה כידוע. ואולם מה רבה התועלת מחברה כזו: (א) נקל מאד לחברה גדולה להוציא דבר למעשהו מאשר יוכל איש אחד לעשותו. (ב) ראשי החברה יפקידו סוכנים בכל הארצות וע"י בנקל יוכל כל איש בכל מדינה ומדינה להשיג הספר במחיר קטן. (ג) ראשי החברה יפקחו עיניהם לבחור רק הטוב ותמועיל ולהשגיח היטיב על מעשי הדפוס וההגהה, ועוד דברים רבים טובים הידועים לכל בנן דבר. ואחרי הדברים האלה הננו להודיע לאחינו היום אופני החברה אשר אנחנו חושבים ליסדה. (א) איש איש מבית ישראל בכל הארצות אשר ידבנו לבו להיות חבר לחברה הזו, יתן לקופת החברה סך שני טהאלער פרייסיש לשנה [ואנשי שארי ארצות לפי הערך הזה].

ב) נדיבי ועשירי עמנו השמחים לקראת כל דבר טוב, וישישו למצוא מקום להגדיל כבוד התורה והחכמה, יוכלו להוסיף על הסך הנ"ל לקופת החברה אם לקרן קימת או סכום לשנה כנדבת רוחם, ושמים יוחק בספר לזכרון עולם.

ג) מסכום הכסף אשר יאסף לשנה, נדפיס אי"ה חבורים יקרים לפי ההכנסה, וסכום הספרים כמספר אנשי החברה וכל חבר ישיג עקס' מכל ס' אשר יודפס חלף מחירו לשנה. מזה יבין כל איש, אשר אם יתרבה מספר אנשי החברה, אז ישיג כל אחד בעד המחיר הקטן אשר יתן לשנה, ספרים יקרים השווים כפלי כפלים.

ד) רשות לכל איש להיות חבר לחברתנו רק לשנה אחת או ליותר.

ה) ראשי החברה יהיו תמיד לא פחות משלשה ולא יותר משבעה, אנשי שם, בעלי תורה וחכמה וי"א¹⁸ ומארצות שונות, ועל פיהם עפ"י רוב דעות יעשה הכל כאשר לכל לטובת ולכבוד החברה.

ו) ראשי החברה יבחרו איש אחד לגובר [קאסענרענדאנט] ואחד לסופר [זעקרעטער].

ז) בסוף כל שנה ושנה יודיעו ראשי החברה במחברת מיוחדת מכל הנעשה, חשבון אמת וצדק מההכנסה ומההוצאה, שמות ומספר אנשי החברה, שמות ומספר הס' הנדפסים וכל הנצרך לדעת לכל אחד מהחברה.

ועתה אחים נכבדים תנו לבכם לדבר הגדול הזה והתעוררו התעוררו לבא בחברתנו לכבוד התורה והחכמה ולכבוד חכמינו נ"ע וגם לתועלתכם, ומהרו לשלוח איש את מעט הכסף לשנה אל יד אחד מהח"מ כעת חפשי מדמי פארטא [פראנקא] ותכתבו את שמכם ושם עירכם באר היטב.

ומאתכם אחים נכבדים אשר תוציאו מ"ע לב"י בלשון עבר נבקש, להדפיס הדברים האלה במ"ע היוצא מת"י¹⁹ ולעורר את לב אחיכם בדברים היוצאים מן הלב. וגם אתם מו"ל מ"ע לב"י בלשון העם אשר אתם יושבים בקרבם, העתיקו הדברים האלה ועשו גם אתם לעזרת הדבר הגדול הזה כיד ד' הטובה עליכם. ואתם רבנים, מגידים, מורים וחכמי לב כלכם, התעוררו גם אתם לקראת הדבר הגדול הזה ותעוררו את לבב אחיכם השומעים לקולכם ולעצתכם הנאמנה. ומכל איש טוב לבב נבקש לעסוק לטובת החברה ולאסוף חברים להחברה, והיה האיש אשר יבקש שכר חלף עמלו, ישיג ראבאטט כאשר יסכימו ראשי החברה.

דעו נא אחים נכבדים שלא למען בצוע בצע אנחנו עושים הדבר הזה, ע"כ הסירו כל קנאה ומשטמה מלבכם והביטו אך אל הדבר הטוב ומהרו לבא לחברתנו וכל איש יוכל לשלוח מחירו לשנה כעת ליד אחד מהח"מ. בקרב הימים אי"ה נשמיע לכם מכל הנעשה ונקוה כי נוכל לבשר לכם בשורות טובות ונחמות.

המסבב הסיבות יהיו בעזרנו ויברך את כל מעשה ידינו להגדיל תורה ולהאדירה ויברך את עמו בשלום כעתירת דורש טוב לעמו ומדבר בשם.

יחיא ל מ י כ ל ז ק ש רב ודרשן לעדת ישראל בבערלין הבירה.
נתן אדלער הכהן רב הכולל בלאנדאן וכל ארצות בריטניא.
אליעזר ליפמן בלאאמו"ה יהודא ליב ז"ל זילבערמאן.

ליק בין כסה לעשור שנת תבר"ך לפ"ק.

קול קורא*

הן רבים עתה בני עמנו הצמאים אל דבר ד' זו תורה והלכה, וכן רבו כמו רבו עתה השוקדים על דלתות התורה והחכמה גם יחד. והנה מהראשונים לא יבצר לרוות צמאונם בספרים הנדרשים להם בכל מקצעות התורה, יען כי העוסקים בהדפסת ספרי ישראל בארצנו וחוץ לארצנו רובם עוסקים רק בהדפסת ספרים השווים לכל נפש, אשר אך בצאתם לאור יקפצו קונים עליהם; לא כן האחרונים: המה ישוטטו לבקש ספרים הדרושים לחפצם ולא נמצא להם, כי לא רבים הם אתנו, ואף אלה הנמצאים לנו קשים להשיגם, לפי שאינם בכלל ספרים השווים לכל נפש ולא טוב למדפיסים לעסוק בספרים אשר קוניהם מעט זימי ממכרם יארכו שנים רבות, לכן ימשכו ידיהם מהדפיסם, ואם נדפס אחד מהם אתה לשלושים וחמישים שנה ויותר ייקר מחירו מפני מעוט קוניו, ואף ברוב מחירו אין המדפיס רואה בו סימן ברכה לעולם, לכן ייקר מציאותם וכל מבקשיהם ייעפו ולא ישיגום על פי רוב אף במחיר רב.

וכגורל הספרים כן גורל המחברים ספרים כאלה. אם דלים המה ואין ידם משגת להדפיסם, אין מחזיק בהם ואין תומך בידיהם. ואם ברך ד' חילם ומצאה ידם כדי הוצאת הגייר והדפוס לא יערב לבם להדפיסם בכספם, מדעתם, כי לא רבים קוניהם והחפצים בהם נפוצים כה וכה בארבע כנפות הארץ אחד בעיר ושנים במשפחה ומפחדם לכספם פן יצא ולא ישוב ימנעו בר, כי אין אדם מניח מעותיו על קרן הצבי.

והן אמנם כי בימינו אלה כאשר רבו המדפיסים ספרי ישראל (בפרט בארצות פרייסען ועסטרייך) יצאו עתה לאור גם הרבה ספרים יקרי הערך ויקרי המציאות כמעט, כמו ס' הערוך לרבנו נתן בר' יחיאל, ס' מורה נבוכים עם פי' האפודי ורש"ט וקרשקש, ס' הכוזרי עם פי' אוצר נחמד וס' יחסין וסדר הדורות ורבים זולתם. אפס כי המדפיסים והמו"ל לא יביטו אל פועל ידם להשכיל אל הספרים ולהטיבם, לא ישימו לב אל הגהתם ותקונם, להוסיף על טובם ותועלתם ויפיים, כי אין עיניהם ולבם כי אם להגדיל עסקם וכל אחד ואחד מהם מתאמץ לעלות ידו על יד רעהו רק בהרבות ממכרם לבד, על כן תפוג תורה וחכמה מאין תמצא?

וגדולה מזו וגם מזו! כפי שנודע נמצאים עוד ספרים רבים לגדולי ראשונים ואחרונים וחכמים קדמונים בכל אוצרות ספר, והמה בכתובים ולא ראו עוד אור הדפוס מעולם ובהם ספרים רבים יקרים ונכבדים לתורה ולתעודה, לחכמה ולמדע. ואם אמנם כי זה כשלושים וארבעים שנה התעוררו גדולי חכמי אשכנז וצרפת וזולתם, ועוררו והעירו לכל העם לאמור לאסורים צאו, לאשר בחושך הגלו, ומני אז ועד עתה כבר נעתקו ספרים רבים ושונים וכתבי יד ישנים וגם עלו על מזבח הדפוס ויצאו לאור עולם; ואולם רוב היוצאים לאור עד עתה לא יגיעו לארצנו כי אם לעתים רחוקות ובמחיר רב ויש מהם אשר גם שם יקר מחירם מאד כמו הספרים הנדפסים בלונדון ועדינבורג כנודע, ועל פי רוב הם רק פרקי ספרים וספרים קטנים מעטי הכמות, אבל הגדולים והנכבדים שבהם פניהם חבושים עוד בטמון באוצרות חושך מבלי משים ולא זכו לראות עוד אור הדפוס.

את כל אלה ראינו ונתן אל לבנו לצאת לישע בני עמנו להוציא לאור ספרים יקרים בערכם ויקרים במציאות ויקרים במחירם עד כה ולהמציאם לכל החפץ בהם בשער

* רשומות, כרך א', תרע"ה, עמ' 319—322 (ועיין לעיל, הערה 10).

הזול, ושכנו וראינו כי טוב לפנינו ללכת בדרך זו הלכו חכמי אשכנז הרב ד"ר פיליפזאהן ואחות מרעיו. כאשר ראו בעני בני עמם ומוריהם כי קצרה ידם לאסוף להם ספרים די צרכם, חשבו מתשובות ונדיבות יעצו ועלתה בידם לתת יד לכל קצרי יד ולאין נכון למו, למלא מחסורם בספרים טובים ומועילים בדרך קלה ובדמים מועטים. מהם ראינו וכן עשינו גם אנחנו ובחרנו לצאת בעקבותם וזה השער אשר פתחנו לדבר הגדול הזה.

כל החפץ לתת ידו עמנו לטובה יתנדב לתת שני רוי"כ לשנה.

(א) והיה אם יאספו לנו עד מלא אלף חותמים והדפסנו להם ספר אחד מחזיק חמישים בויגען או שני ספרים ויותר עד מלוא חמישים בויגען לשנה בשני רוי"כ הנ"ל. — ואם יאספו לנו אלף וחמש מאות חותמים והדפסנו ששים בויגען לשנה כנ"ל. ואם עד שני אלפים חותמים יאספו לנו ונדפסו חמשה ושבעים בויגען לשנה כנ"ל.

(ב) כל הספרים יודפסו על נייר מאשין טוב בהגהה מדויקת ובמדה נכונה ונאוה לכל ספר וספר ובתכלית ההידור והיופי.

(ג) הספרים הנדפסים יקבלו חתומי עירנו פה בעירנו ולכל אשר מחוץ לעירנו נשלח את ספריהם על-ידי הפאסט על הוצאותם או על-ידי הזדמנות אשר יורו ויגידו לנו.

(ד) הסוכנים ומאספי החותמים יקבלו שכרם מידנו עשרה למאה מלבד דמי הפארטא בעד מכתבים ושלוח כסף וכדומה אשר נשא ונסבול.

השער הזה פתוח יהיה משך חמשה ירחים עד ר"ח אדר הראשון הבע"ל לכל אשר ידבנו לבו לבוא על החתום לתת ידו על הדבר הזה. וכסף לא נדרש עתה כלל כי אם כל איש החפץ לבוא על החתום פה עירנו יכתוב ידו בספר הזכרון שיהיה ביד השליח אשר נמלא את ידו לזה. ובשאר ערים יפנו אלינו פה כפי האדרעסע דלמטה או לאחד מבעלי על-העתים לישראל אשר נקוה כי בנפש חפצה יתנו ידם לדבר הגדול הזה לקבל חותמים הם וסוכניהם — ובסוף חודש שבט א"ה נעבור על הפקודים וראינו אם הצליח ד' דרכנו וגם נאספו לנו מספר אלף חותמים והרחבנו הזמן עוד שלשה ירחים לקבוץ כסף החותמים ולהכין הספרים לדפוס והוחל הדפוס בעו"ה בחודש אייר הבע"ל.

ואם חפץ ד' בידינו יצלה להוציא הדבר הזה למענהו והדפסנו בשנה הראשונה ושניה רק ספרים נדפסים לבד היקרים בערכם ובמציאותם, ואשר יעלה על מזבח הדפוס ראשונה הוא ס' מאור עינים לר' עזריה מן האדומים על כל מהדורותיו הראשונות והשניות במקומם בפנים ובתוספות כמה הגהות והערות מכתב-יד המחבר וזולתו הנמצאות בגליון ס' מאור עינים ביד אחד מגדולי הדור שי' ועם השגות מהר"מ פרויניצאלי ותשובות המחבר עליהן בסופו ועם תולדות המחבר בראשו. ונלוה עליהם (בחלק מיוחד) ס' מצרף לכסף ומאמר צדק עולמים למחבר הנ"ל הנדפס זה מחדש בעדינבורג מתוך כתב-יד המחבר בעצמו והוא תשלום לספרו מאור עינים ולא נמצא בארצנו אף אחד בעיר ואף בארץ אשכנז יקר מחירו מאד (ב' ר"ט). אחר זה נדפיס א"ה את ס' היוחסין לר"א זכות בשלימות, היינו כפי שנדפס כבר בקושטא וקראקא, ונכלול בו גם כל הנוספות וכל שנויי הנוסחאות מס' יוחסין השלם הנדפס מחדש מתוך כ"י ישן ותקוני הטעיות. וסדר תנאים ואמוראים שבו מסודר בסדר א"ב עם תוספות הגהות הג"מ יעב"ץ וזולתו ועם מראה מקומות זכרונם בש"ס בבלי וכו'.

הכל בסדר נכון ומועיל כי כיד ד' הטובה על כל מבקשיו לטובה. ועוד איזה ספר או איזה ספרים יקרים ונכבדים למלא מחסור מספר הבויגען לשנה ראשונה ושניה. ובין כה וכה נבחרה לנו ספרים נדפסים נכבדים ויקרי המציאות להעלותם על מזבח הדפוס, וגם נפן אל גדולי חכמי דורנו אשר ידענו ואשר יודע לנו שיש להם חבורים נכבדים בכתב־יד ובאנו עמם במסורת הברית למסור לנו חבוריהם להדפיסם ולהפיצם בישראל. ואל כל חכמי עמנו אשר יש להם מהלכים באוצרות ספרי כתב־יד קדמונים נפנה ונבקש להמציא לנו העתקות נאמנות ונכונות מספרים גדולים ונכבדים אשר לקדמונים בכתב־יד ולא נדפסו מעולם.

וגם תהיינה אונינו קשובות לשמוע עצות מרחוק ומקרוב לטובת הענין למען הפק רצון מכל בני עמנו ולמלא משאלות החותמים בכל דבר הנשמע ושמענו ועשינו. — כן ימלא ד' משאלות לבנו לטובה ונתן בידינו להפיץ אור תורה וחכמה בישראל וכן יעשה שלום לנו ושלום על ישראל.

הכו"ד הכו"ח פה ווילנא. יום ב כא אלול תרכ"א לפ"ק.

יצחק אייזיק בן־יעקב והנלוים עליו.